

TÁJÉKOZÓDÁS

Komárik Dénes

A MAGYARORSZÁGI ROMANTIKUS ÉPÍTÉSZE TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA (PROGRAM-TANULMÁNY)

A KORSZAK ÁTTEKINTÉSE

Miként a korábbi s egyéb szellemi áramlatok, az építészeti romantika is késve érkezik hazánkba. Kibontakozásának útja azonban sok tekintetben azonos a nyugat-európaiéval. Az építészet sajátos természetének megfelelően nálunk is megelőzi a költészet és irodalom romantikus átalakulása, ugyanakkor nálunk is igen korán, jóval a romantika tulajdonképpeni kibontakozása előtt, megjelennek a képzőművészetben a romantika olyan szórványos megnyilvánulásai, mint a korai gotizálás, vagy a műrom-romantika. Az ilyen szórványos jelenségek idővel szaporodnak, értéketően először inkább az asztalosmunka és a vasművesség területén. Így találkozhatunk klasszicizáló későbarokk épületeken csucsívsoros rácsokkal, gotizáló díszítőmennyű kapukkal, de hangot kap ez az irányzat olyan rangos feladatoknál is, mint a pesti belvárosi templom szőszéke (1808). Aztán egyre gyakrabban üti fel a fejét az architektúrában is, még a klasszicizmus háborítatlan virágzása, ugyszólván homogén uralma idején. Kassalik Fidél 1812-ben kétemeletes sarokházat tervez Kronberger János pesti kőfaragómester részére, a mai Rákóczi ut 12-16 helyén. Az épület erkélyeit, az első emeleti mellvédeket és a főpárkányt csipkefinomságu csucsíves tagozatok díszítik. Zitterbarth János 1822-ben Fáy András részére tervez a Ferencvárosban földszintes kertes házat csucsíves ablakokkal és ugyanilyen tetőszellőző ablakokkal. Budán 1820/21-ben épül a ferenchalmi Szűz Mária kápolna Kalmárfy Ignác, Buda város bírása és felesége részére. Szép számmal találunk vidéki példákat is. Talán a legkorábbi a pétervásári rk. templom 1813/1818-ból. Szerényebb kialakításával ide tartozik a Sréter-kuria a Nógrád megyei Jobbágyiban (1821), vagy a balatonszentgyörgyi „Csillagvár” különös építménye (1821/23). A gotizálás korai példája a tatai vár 1822-ben épült kápolnája is. Minden problematikussága ellenére ide sorolhatjuk a pécsi székesegyház hosszan huzódó (1805-1832) Pollack-féle átépítését, az oldalhomlokzatokon megjelenő csucsíves architektúrával. Hild József nevéhez fűződik a harmincas évek második felében a bajnai vadászlak gotizáló terve és a sokszor átépített szőkehalompusztai kuria.

A negyvenes évek elején ez a folyamat meggyorsult, s bár a romantika a klasszicizmust teljesen soha nem szorította ki, rövidesen a domináló építészeti irányzat lett. Korai példák:

- 1841/42 oroszvári Zichy-kastély (Franz Beer)
- 1841/43 pesti Josephinum (Pollack Ágoston)
- 1842 Hermina kápolna terve (Hild József)
- 1844 kőbányai csősztorony (Brein Ferenc)
- 1845 főteli templom terve, építése 1855-ig (Ybl Miklós)
- Országháza pályaterve (Feszli Frigyes)

- 1845/46 Nyugati pu. (P. E. Sprenger)
Borsody-ház (Gerster Károly)
- 1846/48 Oszwald-ház (Feszli Frigyes)
- 1846/47 Schücke-ház (Brein Ferenc)
- 1847 Glósz-ház (Feszli Frigyes)
Ipartanoda terve (Feszli Frigyes)
- 1847 körül: Budakeszi uti Rósa-villa (Hild József)
Frivaldszky-villa (Brein Ferenc)
- 1847/48 Pekáry-ház (Brein Ferenc)

Mivel a romantika országos elterjedése a szabadságharc leverését követő elnyomatás idejére esik, könnyen támad az a látszat, hogy a romantikához való fordulás a veszített forradalom következménye volt, nem más, mint a reménytelen jelenből a vigasztaló és feledtető multba való menekülés. Ha azonban a negyvenes években induló fejlődést gondosan figyelemmel kísérjük, világos lesz előttünk, hogy építészeti vonatkozásban egyenesvonalu fejlődésről van itt szó, mely a szabadságharctól ill. annak bukásától okozati értelemben független. Hogy valóban egy európai ihletésű, végeredményben nemzetközi építészeti irányzatnak a forradalom felett átívelő folyamatosságáról van szó, más is bizonyítja. Nevezetesen az, hogy építmények, melyek formaadását a veszített ügy miatt érzett reménytelenség nem befolyásolhatta, ugyanazon a gotizáló-romantikus formanyelven szólnak meg, mint egyéb alkotások. Gondolunk itt a budai Hentzi-emlékre (1852, Eduárd Sprenger), a Görgey által kivégeztetett gróf Zichy Ödön emlékére épített lórévi kápolnára (1849), az osztrák tüzérségek szerint épülő vasuti felvételi épületekre, vagy az 1857-es királylátogatási ill. 1867-es koronázási díszépítményekre.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy az építészeti romantika kialakulása a szabadságharc elvesztése nélkül gyorsabb, egyenesebb vonalú, töretlenebb lett volna, mint így. A 48-as forradalom bukása egy ideig elapasztotta a nyugati forrásokat, azok termékeny, ösztönző áramlását, a szellemi élet bénultsága, beszűkülése pedig nem kedvezett a meglévő szerves és önálló továbbfejlesztésének. A veszített háborút követő, más okokból is táplálkozó gazdasági romlás szintén fékezte a fejlődés lendületét. Mikor aztán a minden téren való lassu javulás főleg a hatvanas évektől kezdve az építészet számára is kedvező szellemi és anyagi helyzetet teremtett, a romantika építészetének már egy új áramlattal, a nálunk eklektikának nevezett irányzat jelentkezésével kellett szembenéznie. Jellemző a helyzetre, hogy a Magyar Tudományos Akadémia palotájának tervpályázatán 1861-ben már neoreneszánsz tervet fogadnak el, ilyen terveket készít pl. Ybl Miklós 1862-ben és 1863-ban a Festetics- ill. Károlyi-palotára, s a romantika főművének, a pesti Vigadó-nak elkészülését 1865-ben már egyáltalán nem fogadja osztatlan elismerés. A hetvenes éveket pedig már teljesen a korai eklektika uralma jellemzi.

E rövid életű romantikus építészetben többféle áramlatot figyelhetünk meg, és pedig ugyyszólván egyidejűleg, aszerint, hogy melyik történelmi stílusból merítette formáit és inspirációját, s mindvégig megosztotta uralmát a klasszika különböző formáival. Tehát már ekkor bizonyos stíluspluralizmusról beszélhatunk, anélkül, hogy ez ebben az időben akár szándékos, akár tudatos lett volna.

A romantika áramlatai közül legkorábban, legerőteljesebben, legjellegzetesebben a gotizálás, a par excellence romantikus irányzat jelentkezett. Ezt követte

a romanizálás, illetve az a sajátos, Dél-Németországban kialakult irányzat, melyet „félköríves” stílusnak neveztek, s mely nálunk meglehetősen visszhangra talált (Ybl, Feszli, Diescher József). A romantikának a távoli, az egzotikus iránti vonzódása kedvezett az iszlám építészeti elemek felhasználásának, elsősorban európai, azaz mór emlékek mintául vétele alapján. (Feszli, zsinagógák). E keleties érdeklődés szülte a ritkább bizánci átvételeket is. A romantika utolsó áramlata a barokkos-rokokós romantika volt (Máltás, Pán, Wieser, Lohr). Jellemző sajátosság, hogy ezek az irányzatok nemcsak egyidejűleg egzisztálnak vagy egymást váltva jelentkeznek egy-egy mester oeuvrejében, hanem gyakran keverednek és ötvöződnek egy-egy műben magában is. Így pl. gyakori Feszlinél a félköríves-romános és a mór stílus egyesítése, vagy Máltásnál a félköríves-romános és a barokkos-rokokós stílus ötvözése. De ha dominál is egyik formavilág, szinte általánosnak tekinthetjük, hogy kölcsönöz – ha csak alárendelt diszitőelemként is – valamelyik másikkó.

Miként a romantika maga, úgy a klasszikának a romantikában való jelenléte is sokrétű. Először is megtaláljuk magában a romantikában, midőn a romantika csak a diszitőelemek felfrissítésében, variálásában látja feladatát s létrehozza azt a típust, amit klasszicizáló rendszerű romantikának nevezhetünk. Ez a változat különösen a városi lakóházépítésben gyakori. Sok tekintetben közel áll ehhez a barokkos-rokokós romantika, ami kézenfekvő, hiszen egy klasszikában gyökerező stílushoz nyul vissza. Ugyanakkor önállóan is él a klasszicizmus két ágra differenciálódva. Egyik ága megmerevedve, szárazzá válva megmarad klasszicizmusnak, míg meg nem szűnik. A másik ága lassan, szinte észrevétlenül átfelődik a korai eklektikába. Végül a klasszikával való szimbiozishoz tartozik a neoreneszánsz irányzat korai, szórványos jelentkezése, ahogyan azt pl. Hild Józsefnek a pesti német színház újjáépítéséhez készített tervén (1847) vagy az ezzel egyidőben épített, feltehetően ugyancsak tőle származó Budakeszi uti Rósa-villa loggiás homlokzatán látjuk.

E változatok, áramlatok, áthatások pontos képének megrajzolását még sok részletkutatásnak kell megelőznie, még több kutatást igényel azonban annak megállapítása, hogy az inspiráló európai hatások hogyan, mi módon, kiknek révén jutottak Magyarországra, milyen változatokban érkeztek hozzánk, s e hatásokból mi, hol, hogyan vert gyökeret.

A hatások közvetítése egyaránt történhetett az építetők s az építők révén. Bár a romantika végső soron sajátosan polgári áramlat, legkorábbi átplántálói közt mégis ott találjuk az arisztokrácia képviselőit, mint ahogyan ez a helyzet az eklektika térhódításakor is. Az arisztokrácia európai műveltsége, sok utazása, s nem utolsó sorban minden arisztokrácia relativ nemzetközi jellege ezt érthetővé teszi. Ezért tartjuk valószínűnek, hogy romantikus kastélyaink közül még nem egyről ki fog derülni korai vagy viszonylag korai keletkezése, ahogyan ez Oroszvár esetében is történt. A polgárosodó nemesség és a tulajdonképpeni városi polgárság, illetve ezek vékony kezdeményező rétege e hatásokat gimnáziumi tanulmányai, utazásai s külföldi könyvek-folyóiratok olvasása révén kaphatta. A középiskolai tanulmányokkal kapcsolatban elsősorban a piaristák „architectura civilis” oktatására gondolhatunk. Utazásra külföldi egyetemek látogatása, az iparosok kötelező vándorlása s kereskedők üzleti céljai adhattak alkalmat. Könyvek, folyóiratok terén számításba vehetjük a szerényen gyarapodó hazai vállalkozások szerepét is: utleírások jelennek meg, s a folyóiratok is nyújtanak valamelyes tájékoztatást. Jelentőséget tulajdonit-

hatunk még egy, az arisztokráciához hasonlóan bizonyos mértékig nemzetközi háttérrel rendelkező rétegnek, a szerzetességnek, különösen ami a piaristákat és a jezsuitákat illeti. E rendek tagjai gyakran nyerték külföldön képzésüket, később is nem egyszer utaznak tanulmányi céllal, s a látottak hatását nemcsak az oktatásban, hanem a társadalom tagjaiként is érvényesíthették. (A piaristák tanulmányi utazásait és a látottaknak az építészeti ill. rajzoktatásban való hasznosítását ismerteti és értékeli Szabolcsi Hedvig az 1800 körüli évtizedeket tárgyalva. Vö. irodalomjegyzék.)

Mindezeknél sokkal fontosabb azonban számunkra az a közvetlenebb hatásközvetítés, aminek az építészet, az építőmesterek voltak médiumai. Egyszerűbb a helyzet akkor, ha külföldi építész alkalmi szerepléséről van szó, mint Oroszáron (Franz Beer 1841/42), a budai reáliskolánál (Petschnig János, 1857/59), a Miasszonyunk nővéreinek kalocsai templománál és rendházánál (Carl Roesner, 1858/59) vagy a lipótmezei országos tébolydánál (Ludwig Zettl, 1859/67). Az ilyen esetek azonban korszakunkban ritkák, így a hazai mesterek által közvetített hatások kutatása sokkal fontosabb. E téren még sok a tennivaló. Egységesen irányított tantervével, azonos mintalapjaival elsősorban a hazai rajzoktatás kutatása jön számításba – akár mint „architectura civilis” a piaristák középiskoláiban, akár városi rajziskola formájában. A hatások magas szintű közvetítői az akadémiák és a polytechnikumok. Ezek látogatása a céhes mesterré válásnak nem feltétele, de korszakunkban egyre inkább elvárják vagy jó néven veszik. Ugyanakkor – sajátos módon – az akadémiai studium, mint céhen kívüli építészképzés, a céhrendsztől való lassu emancipálódás egyik eszköze. Igen fontos lenne a leendő építőmesterek vándorútjának, külföldi munkahelyeinek, munkaadóinak ismerete is. Ezekre nézve alig tudunk valamit. Kétségtelen, hogy a centrálisan irányított rajziskolák homogén izlést kialakító szerepe jelentősebb, de iskolai anyag – a dolog természete szerint – soha nem nyújthatja a legujabbat, a bizonyos mértékig kísérleti stádiumban levőt. A legfrissebb eredményekkel tehát inkább találkozhattak vándorútjukon, és a hatásközvetítő források egy másik csoportjánál, az építészeti folyóiratokban és az új alkotásokat publikáló kiadványokban. A letelepedett, később többnyire ritkán utazó építőmesterek számára ezek lehettek a haladás legfontosabb forrásai. Mennyire használták ezeket, mi volt meg ezekből az építőmestereknek – ma még alig tudjuk.

A korszak építőgyakorlatának és munkaszervezetének is nagy a jelentősége, de az átfogó és részletes kép megrajzolása itt is a jövő feladata. A XVIII. századi helyzethez képest fokozatosan sok minden megváltozott, s a korszakunkra jellemző helyzet részben már a klasszicizmus idején kialakult. Az iparosodás és polgárosodás folyamata a céhrendszer fokozatos lazítását, bomlasztását jelentette, s a negyvenes évek elejétől kezdve e téren is meggyorsul a folyamat. A céhrendszer válságának kibontakozása, a céhek egyre eredménytelenebb küzdelme, létüknek egyre inkább formálissá válása pontosan egybeesik a romantikus építészet korszakával. Ez érthetően nemcsak mint szimptoma, hanem mint tény is jelentős, hiszen sok minden következik ebből az építészetre nézve, sőt – s ez sem mellékes – a kor kutatására nézve is. A céhrendszer lazulásának következménye ugyanis a városokban céhen kívüli, független – főleg tervezői – praxis félig-meddig megtűrt kialakulása. Ezáltal olyan építészréteg jelenik meg, melynek tagjai hivatalos okmányokon – főleg az engedélyezési terveken, melyek a kutatás elsőrendű forrásai – tervezőként

nem tüntethették fel nevüket. Így sok mű szerzősége nem, vagy csak körülményesen, olykor a véletlen segítségével állapítható meg. – A céhrendszer lazulásával fellépő céhen kívüli praxis azonban nemcsak a kötetlenebb és függetlenebb működésre való törekvés jele, hanem a tervezési gyakorlatot a kivitelezési gyakorlatól függetleníető emancipációs folyamat következménye is, mely nem más mint az általános ujkori specializálódás megnyilatkozása az építészetben. E processzus során általában a céhes ipar fejlődött át lassan kivitelező vállalkozássá, s többnyire a nem céhes jellegű egzisztenciák kezébe kerül az önálló tervezési gyakorlat. Ez természetes, ha a kivitelezés anyagi feltételeit nézzük, és különös, ha arra gondolunk, hogy a céheké volt az építés és az építési öntudat privilégiuma évszázadokon keresztül.

A céhes rendszerben működők azonban távolról sem teszik ki az építő tevékenységet gyakorlók teljes létszámát. Külföldről vendégszereplésre érkező építészekkel – a barokk korban megindult folyamatnak megfelelően – ritkábban találkozunk ugyan, de pontos képet még nem tudunk erről alkotni. Sokkal jelentősebb azoknak a szerepe, akik egyéb szervezetben vagy alkalmazási kategóriában tevékenykednek. Így elsősorban azoknak a rétege, akik arisztokraták, püspökségek, szerzetesrendek szolgálatában működnek uradalmi építészeként. Jelentőségük értékelésénél gondolnunk kell arra, hogy feltehetően könnyebben jutottak hozzá a korszerű metszetgyűjteményekhez, mintakönyvekhez, építészeti folyóiratokhoz megbízói könyvtárában, melyeknek ily szempontból való feldolgozása igen gyümölcsöző lehetne. Kifejezetten szerzetes építészetről, mint a barokkban, egyelőre nem tudunk, de rokon ezzel a piaristák már említett tevékenysége, az „architectura civilis” oktatása. Spindelhuber Ede pesti piarista könyvet is adott ki 1846-ban „Polgári Építészet” címmel. Kevés figyelemre méltított szereplői a kornak a megyei és a városi mérnökök, kik geodéziai munkájuk mellett rendszerint építéssel is foglalkoztak. Az egész korszakra nézve jelentős az akkor már nagy múltú Országos Építési Igazgatóság testülete, melynek létszáma, országos hálózata, központi irányítotttsága indokoltá teszi irántuk a fokozottabb érdeklődést. Valószínűnek látszik, hogy a hivatalnoki névtelenségből még nem egy figyelemre méltó alkotót fog a kutatás felszínre hozni, nem beszélve az átlagos művek és művészek stílust megvalósító, izlést fejlesztő szerepének fontosságáról. Az Országos Építési Igazgatóság szolgálatában állott pl. Reitter Ferenc évtizedekig, Mátyás Hugó 3 évig, s itt próbált elhelyezkedni bécsi tanulmányai után sikertelenül a fiatal Ybl Miklós is. A kevésbé ismert, de figyelemre érdemes igazgatósági mérnök példája lehet Hüppmann Ferenc (1779-1851), ki bécsi építészeti akadémiát végzett, s tanulmányai során ezüstérmet nyert. 1835-ben, I. Ferenc halálakor gyász-katafalkot tervezett (a budavári Nagyboldogasszony templomban), ugyanakkor, amikor ezt a feladatot a pesti oldalon Pollack Mihály kapta. A budai királyi palotával kapcsolatban kisebb terveket készített 1820-ban és 1839-ben. 1847-ben díjat nyert a leégett pesti német színház újjáépítésére kiírt pályázaton. Ezekben az években gotizáló tervet készített a budavári Nagyboldogasszony templom tornyának építésére. – Említést érdemel a mérnökkari tisztek egyelőre teljesen ismeretlen tevékenysége is. Ne felejtjük, hogy közülük került ki az előző korban Péchy Mihály jelentős alakja, s hogy korszakunkban Gyulai Gaál Miklós hadmérnök őrnagy, később 48-as tábornok, tervet készített az 1844-ben kiírt Országháza-tervpályázatra. Végül gondolnunk kell a korszakunkban kezdődő vasutépítés gárdájára is. Ha a kez-

detben osztrák állami érdekeltségű vasutársaságok szellemi irányítása s részben a feladatok megvalósítása idegen kézben volt is, vagy feltehetően bécsi títusterveket használtak is fel, mint a Tiszavidéki Vasut felvételi épületeinél, ez is a magyarországi romantikus építészet része, és bizonyára szép számmal alkalmaztak hazai építészeket ill. műszaki képzettségűeket. Ezek közül egyesek később más területen működve érvényesíthették az itt szerzett tapasztalatokat. Így pl. ifj. Feszl József, Feszl Frigyes bátyja, ki 1839-ben öccsével együtt iratkozott be a müncheni akadémiaára, 1845–50-ig a Magyar Középponti Vasut igazgatóságánál mint "mérnök segéd" dolgozott az építési osztályon, a Pest–Szolnok vonal felvételi épületein. Ifj. Pan József, a Karácsonyi palotát építő Pan József építőmester fia, szintén a vasutnál dolgozott, mielőtt mesterjogért folyamodott a pesti tanácshoz.

Az uradalmi építészek, megyei és városi mérnökök, az Országos Építési Igazgatóság és a vasutársaságok mérnökeinek, építészeinek képzettségét, különösképpen pedig a különféle kvalifikációk megoszlását nem nagyon ismerjük. Bizonyára voltak sorukban nagy gyakorlatu pallérok, de tudunk külföldi akadémiaát, polytechnikumot végzettekről is. Jelentős részük feltehetően a magyar műszaki képzés alma materéből, az Institutum Geometricumból került ki.

A korszak két kiemelkedő építésze Ybl Miklós és Feszl Frigyes volt, miként az előző korszaké Pollack Mihály és Hild József. Mindketten pesti mesterek, ebben is érzékelhető Pest irányadó és domináló szerepe, mely már a klasszicizmus idején kialakult. Jelentőségük megnyilvánul viszonylag korai jelentkezésükben, jelentős feladatok – tervezett vagy meg is valósult – megoldásában, másoktól eltérően szinte hézagtalan romantikus munkásságukban, s legfőbbsképpen alkotásaik építészeti, művészi színvonalában, eredetiségében, mely Feszlnél a magyarországi romantika európai viszonylatban is kiemelkedő alkotásához a pesti Vigadóhoz vezetett. Az említett hézagtalanság ill. kizárólagosság természetesen csak a romantika korszakára vonatkozik s Yblnél hamarabb abbamaradt mint Feszlnél. Ellentétben azzal az általános véleménnyel, hogy Feszl mindvégig kitartott a romantika mellett, az igazság az, hogy ő is tervezett eklektikus épületeket, eklektikus munkásságának mértéke azonban még feltárára vár.

Mellettük működik még az idősebb építészgeneráció, melynek tagjai alkalmmilag romantikus modorban is terveznek (Hild, Kasselik, Zitterbarth), sőt a neoreneszansz felé is tesznek lépéseket (Hild), de érthetően nem térnek át az új irányzatra oly kizárólagossággal, mint Ybl vagy Feszl, s így nem vállalnak döntő részt a romantika kialakításában. Ez a feladat inkább azokra a kisebb-nagyobb mesterekre hárul, akiket a romantika elterjesztőinek tekinthetünk, s akiket az ország minden részén megtalálhatunk. Táboruk két részre osztható, a kiválóbb képzettségű építészek kisebb csoportjára, melynek képviselői a két nagy mögé második sorba helyezhetők (pl. Wieser, Pan, Máltás, Gerster, Skalnitzky), és a kismesterek sokkal nagyobb létszámú csoportjára, melynek felkutatása nagyrészt még a jövő feladata.

A KUTATÁS FELADATAI

A kutatás feladatai, mint az előző áttekintésből kirajzolódik, tetemesek s a dolog természetéből következően összetettek. A romantika építészetének történetéhez néhány szórványos adat- és anyagközlésen, kevés adatra épülő vázlatos áttekintésen

kivül ugyyszólván minden monografikus és egyéb előmunkát hiányzik. Csaknem teljesen feltáratlan korszakról van szó, ahol szinte mindent az elejéről kell kezdeni. El kell végezni az alapvető feltárásokat, és össze kell gyűjteni a kutatás eddigi szórványos eredményeit, hogy a korszak építészetének hiteles és árnyalt képe megrajzolható legyen.

A romantika építészetének kutatása iránt nemzetközi viszonylatban is csak az utóbbi évtizedekben nőtt meg és női rohamosan tovább az érdeklődés. Ennek következtében a romantikus építészet szempontjából legfontosabb országokban, főleg Angliában és a német nyelvterületen számos monografikus és egyéb munka látott napvilágot. Bár e munkák volumene a miénket messze felülmulja, saját területük anyagának mennyiségéhez és jelentőségéhez viszonyítva távolról sem tekinthetők a feladat végleges megoldásának. Más országok – főleg a kisebbek – kutatásának állása, amennyire megállapítható, a magyarországihoz hasonló helyzetben van. A romantika építészetének feltárása tehát a művészettörténetírásnak általános európai és aktuális problémája, s indokolt e problémával a hazai kutatásnak is intenzívebben foglalkoznia, nem beszélve arról az igényről, amit e területtel szemben a magyar művészet történetét feldolgozó, több kötetes, összefoglaló szintézis programja támaszt.

A kutatás főbb feladatainak számbavételét négy csoportra osztva tárgyaljuk: építetők, építők, művek és általános problémák szerint. Az egyes csoportokon belül külön vizsgáljuk azokat a feladatokat, amelyek az egyes építetőkkel, építésszel, művekkel kapcsolatosak és külön azokat, amelyek ezek összességéből, különböző strukturáiból származnak. Ez utóbbihoz soroljuk a társadalom és az intézmények, az építő struktúra (építésszépzés, építő- és munkaszervezet stb.) és a művek tipológiája (funkció-, szerkezet-, forma-tipológia) terén szükséges kutatásokat. Az általános problémákat szintén két csoportra osztjuk: olyanokra, melyek inkább elviek és nem csak a hazai anyagot érintik (historizmus, romantika, nemzeti és egyetemes építészet viszonya, másolás stb.) és olyanokra, melyek szorosan a hazai anyaghoz kapcsolódnak (a magyar romantika építészetének viszonya a többi műfajhoz, magyar sajátosság kérdése stb.).

Tárgyalásunk során az 1780-as évekig visszanyúló preromantika, korai gotizálás problémáival nem foglalkozunk, mivel azok kutatása szervesen az előző korszakhoz tartozik. Utalunk azonban annak fontosságára, s arra, hogy eredményei korszakunk kutatása, főleg feldolgozása szempontjából nem nélkülözhetőek.

I. AZ ÉPITTETŐK

1. Az egyes építetők

Az építetők, miként az előző korszakban, most is különböző jellegűek: magán-építetők minden rétegből, polgári közületek (városok, kereskedő testületek stb.), rendiek (megyék), egyháziak (püspökségek, szerzetesrendek), országos vagy részben országos szervezetek mint a vasutak vagy az Országos Építési Igazgatóság stb.

Első kérdés az egyes építetők általános és építési kultúrája ill. izlése, ennek változásai, éspedig úgy is mint egyedi megbizóké, úgy is mint testületek, közületek, szavazó, befolyást gyakorló tagjaié. E szempontból egyaránt érdekes egyes

kiemelkedő építetők egyéniségek tanultsága, olvasottsága, utazásai és a közizlést, átlagtermést meghatározó kisebb jelentőségű építetők izlésére ható tényezők ismerete. Vizsgálandó tehát, hogy a különböző rétegek tagjai milyen anyagot kaptak az iskolákban, főleg a középiskolákban. Különös figyelmet érdemel itt a piaristák "architectura civilis" oktatása, de megvizsgálandók ilyen szempontból az egyéb intézetek, református kollégiumok stb. tananyaga is. Vizsgálandó az oktatás központi irányításának szerepe, hatása, hatékonysága a mi szempontunkból. Ugyanakkor mennyire elevenek és nyernek teret a központi szándéktól idegen tendenciák az oktatásban. Bár a felsőfoku oktatás szakjellegű, érdemes kutatni, hogy ezen keresztül mi, hogyan érvényesült. Különösen fontos az építetők külföldi tanultságáról, s – ami ritkább – utazásairól alaposabb képet nyernünk: kik, hol, milyen szellemi és építészeti környezetben töltötték el négy-öt évet legfogékonyabb éveikben. Ezekről részben itthon kiadott vagy esetleg kéziratban fennmaradt utleírások, naplók, memoárok, levelezések tájékoztathatnak. Alig remélhető ilyen természetű forrásanyag az iparos- és kereskedőréteg utazásairól, melyek a vándorlással illetve az üzleti kívánalmakkal függtek össze. Itt inkább annak megállapítására kell törekedni, hogy milyen mértékű volt az ilyen jellegű világitás (az iparosréteg hány százaléka, éspedig az ország egyes területei szerint). Egyházi, különösen szerzetesi vonatkozásban teljes és részletes képre számíthat a kutatás a szerzetesi és egyházmegei levéltárak átvizsgálása alapján.

Az izlésformáló, hatásközvetítő források közt jelentős szerepe van a könyveknek, folyóiratoknak. Sajnos a nagy főúri, egyházi és szerzetesi könyvtárakon kívül csak egészen kevés nemesi vagy polgári könyvtári állag megismerésére van kilátás. Ez utóbbiaknak anyaga vagy bármily célból készített inventárium a legritkább esetben maradt meg. A meglévőnek, elérhetőnek felmérése és szempontunkból való feldolgozása azonban fontos feladat. Ugyanigy eredményeket várhatunk a hazai és bizonyos mértékig a bécsi könyv- és folyóiratkiadás átvizsgálásától, valamint a beérkező nyomdatermékek (levéltári) cenzura-anyagától.

2. Az építetők összessége: társadalom, intézmények stb.

Az általános társadalomtörténeti, politikai, gazdasági stb. kutatások jóval előbbre vannak mint a korszak építéstörténeti kutatása, itt tehát nem annyira az eredeti kutatások szükségességét, mint inkább az említett szakok meglévő és szaporodó eredményeinek gondos felhasználását illetve esetenként azoknak szempontjainkból szükséges kiegészítését kell hangsúlyoznunk.

Kevésbé kész eredményekkel rendelkezünk intézménytörténeti (pl. oktatási intézmények) szempontból, különösen ami a szempontunkból szükséges kidolgozottságot illeti. Bár ezeket egyedül az építéstörténeti kutatás sem nem hivatott, sem nem képes elvégezni, intenzívebb részvétele feltétlenül kívánatos.

Megvizsgálandó a különböző társadalmi rétegek reagálása a romantikus irányzat nemzetközi impulzusára. Melyik réteg milyen gyorsan, milyen intenzíven vette át és képviselte. Bár a romantika alapjában véve polgári irányzat, mégis – mint a korszak áttekintésénél mondtuk – leghamarabb az arisztokrácia fordult feléje. Meg kell állapítanunk, hogy ez milyen mértékben volt így, mik voltak ennek közvetlen indítékai, magyarázata s hogyan alakult ez tovább midőn az

irányzat általánossá vált. Hogyan jelentkezett 1860 körül ismét az arisztokráciánál először a neoreneszánsz izlés.

Nincs világos képünk arról, hogy a nemesség mily mértékben tudott azonosulni az új irányzattal. Valószínűnek látszik, hogy kevésbé, de gondosan analizálni kell, hogy a nemesi építetők által esetleg kisebb számban épített romantikus művek oka nem gazdasági természetű-e, tekintettel a szabadságharc anyagi áldozataira és következményire és a radikálisan új gazdasági szituációra (jobbágyság megszüntetése stb.). A klasszikus formák konzerválásában bizonyára szerepet játszott a latinos műveltség szívós továbbélése is. Ez azonban még ugyancsak gondosan megvizsgálendő azzal a kérdéssel együtt, hogy a rendi-nemesi nemzetfelfogás mennyire akadályozta (vagy nem akadályozta), hogy képviselői a középkoriasságban lássák a nemzeti sajátosság megnyilvánulását, illetve hogy ilyen megnyilatkozást egyáltalán szükségesnek tartssanak.

Egészen sajátos és tisztázatlan a magyar katolikus egyház (püspökségek, szerzetesrendek) viszonya a romantikus építészethez. Nyilvánvalóan tovább folytatódik a XVIII. században megindult folyamat, melynek során az egyház közéleti szerepe és szellemi befolyása csökken. Tisztázandó, hogy ez pontosan hogyan alakul korszakunkban és különösen a szabadságharc után, elsősorban szempontunkból. Ennél fontosabb azonban annak feltárása, hogy az egyház mennyire tette esetleg hamarabb, készségesebben és intenzívebben magáévá a romantika tendenciáját, tekintettel annak hangsúlyozottan keresztény és vallásos vonásaira. Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy mennyire játszott szerepet az egyház univerzális – szempontunkból: nemzetközi – jellege, nem utolsósorban az alsópapssággal szemben általában magasabb szellemi színvonalat képviselő és külfölddel szorosabb, elevenebb kapcsolatot tartó szerzetességénél. Mennyien tanultak a szerzetesek (piaristák, jezsuiták) közül külföldön, milyen gyakran utaztak – mi a helyzet ebből a szempontból az alsópapsságnál. Milyen anyagot kaptak az itthoni szemináriumokban tanulók, milyen könyvekkel, folyóiratokkal voltak körülvéve stb.

Ugyanígy vizsgálendő az egyenként kisebb létszámú protestáns egyházak viszonya a romantikához, kollégiumaik, külföldi tanulmányok stb. szerepe. Mindezek összehasonlítása a katolikus egyház szerepével. – Elsősorban a sajátos ízt képviselő romantikus zsinagógák építése, de egyéb szempontok is indokolják a magyarországi zsidók szellemi irányulásának stb. vizsgálatát.

A romantikus építészet általánossá válásában a polgárság szerepe a legnagyobb, nemcsak a romantika dominálón polgári jellege miatt, hanem mert az építkezések üteme a városiasodás révén a városokban a legnagyobb és ez az ütem rohamosan növekszik is. Viszont a romantika idején is jelentős az olyan épületek száma, melyekre a szárazabb továbbélő klasszicizmus formavilága vagy legalábbis annak közelsége jellemző, polgári építetőkénél is. Ennek mértéke, okai kutatatandók. Mint minden társadalmi rétegnél, itt is vizsgálendő, hogy az építészet nemzeti jellegével szemben támasztanak-e igényeket és milyeneket, ill. a romantika világ-szerthe jellemző nemzeti töltését építészeti vonatkozásban hogyan és mennyire teszik magukévá. E kérdések a polgárság jelentős részénél abból a szempontból is sajátosak, hogy tagjai idegen eredetűek és anyanyelvűek, nem ritkán csak az első vagy a második itteni generációt képviselik vagy homogén telepített nemzetiségi szigeteket képeznek, mint pl. a délvidéki németek.

E kérdés tovább vezet annak vizsgálatához, hogy az ország területén levő nemzeti megoszlás jelent-e különbözőséget a romantikus építészeti izlés elterjedésének ütemében, módjában, jellegében.

A romantika hatása a népi építészetben csekélynek látszik, összehasonlítva a klasszicizmussal és a barokkal. Mi ennek a tényleges mértéke, az eltérés okai, magyarázatai.

Politikai szempontból közvetlenül építészeti érdekű:

Bécs irányító szerepe a középítkezések ellenőrzésén, az Országos Építési Igazgatóságon és az állami érdekeltségű építkezéseken keresztül; hivatalos és nem hivatalos építészet kettősségének problémája (mennyiben van ilyen jelenség, hogyan stb.):

külföldi hatásokat fékező sajtótermék-cenzura;

a szabadságharc utáni politikai elnyomás, mely közvetlenebbül belenyult az élet minden területére, elzárta a romantikát tápláló nyugati forrásokat stb.

Mindezeknél a tényezőknél tüzetesen vizsgálandó, a tárgyi anyag minél alaposabb megismerése alapján, hogy szerepük milyen jellegű és milyen mértékű volt valóban. Bécs hatása segítette, gátolta vagy nem befolyásolta a romantika elterjedését. A cenzura érintette-e a mintakönyvek, szakfolyóiratok beáramlását. Az abszolutizmus konkrét formában hogyan befolyásolta az építészet alakulását. Csak negatív jelenségeket produkált-e. (Pozitív jelenségnek tekinthetjük pl., hogy 1852-től kezdve az építőmesteri jog elnyeréséhez szükséges vizsgáztatást, remekeltetést az Országos Építési Igazgatóság vezetésével bizottság végezte és a végső jóváhagyás is az Országos Ép. Ig. jogköre volt. Ez csorbitotta a céhek autonómiáját és jelentőségét: újabb állomás felbomlásuk útján.)

A gazdasági életnek az építészettel való szoros kapcsolata kézenfekvő. Egyrészt vizsgálandó a gazdasági helyzet időben való változásainak hatása az építkezések mennyiségére illetve az építészeti kialakítás szerényebb vagy gazdagabb voltára, egyszerűbb vagy nemesebb anyagok alkalmazására. Vizsgálandó az építető rétegek gazdasági helyzetének hatása építkezéseik mennyiségére, minőségére, esetleg jellegére. – Különösen fontos a szabadságharc utáni gazdasági helyzetet ill. annak az építészetre való hatását alaposan elemezni, amint erre már előbb utaltunk. A szabadságharc háborus költségei, elvesztésének gazdasági következményei jelentősek voltak, de nem azonos mértékben érintették a különböző építető rétegeket, s e különbségek ismerete, hatása nem közömbös. Ehhez járul a gazdasági struktúra változása is, s az a körülmény, hogy a korábbi patriarkális viszonyok után az új helyzetben még a polgári elem sem rögtön találta meg a helyét, az adequat gazdasági magatartást. Ez lehet a magyarázata annak, hogy hihetetlenül megnőtt ez időben a csődjeljárások száma, s ez még az építőmestereket, köztük a tehetőseket sem kerüli el (pl. Hild József, Feszli Frigyes, Kauser-Gerster cég, Brein Ferenc, Zitterbarth Mátyás). Ugyanakkor viszont fokozódik a vasutépítés üteme, 1854-ben megalakul a pesti gabonacsarnok, s 1860 körül már világosak a gazdasági javulás szimptomái. A korszak gazdasági viszonyai tehát szövevényesek, mozgalmasak, nagy változásokkal terhesek – szabatos ismeretük, s az építő tevékenységre való hatásuk analizálása nélkül nem írható meg a korszak építészetének részletes története.

Befejezésül említjük az építészek társadalmi helyzetének, megbecsülésének kérdését. Ez, miként az előző korszakban, kettős arculatot mutat, s a korábban megindult folyamatnak megfelelően alakul tovább. Kettős arculatu, mert mint prominens és többnyire jómódu iparos, ennek megfelelő megbecsülést élvez, ettől független azonban szellemi megbecsülése. A polgárisodás folyamata azonban itt is érezteti hatását, ami abban is mutatkozik, hogy egyre többen törekszenek pusztán tervezői, tehát nem iparos, egzisztencia teremtésére. A korszak összképe azonban ebből a szempontból meglehetősen átmeneti jelleget mutat, s a helyzet pontos feltérképezése még sok munkát kíván. Figyelemreméltó, hogy a jelek szerint a korszak céhes mesterei gimnáziumot végeznek és gyermekeiket is így nevelik. Szükséges ennek is okmányszerű felmérése, bizonyítása. Sok tekintetben világosabb lesz a képünk, ha az építőmesterek társadalmi beágyazottságát rokonságuk (szülők, gyermekek, testvérek) relációjában is meg fogjuk vizsgálni. (Pl. Diescher János építőmester gyermekei közül József és Antal építőmester, a legidősebb viszont, ifj. Diescher János, orvos, majd a szülészeti professzora a pesti egyetemen Semmelweis halála után.) – A céhes építőmester helyzetétől eltér a városi, megyei, uradalmi építész, az Országos Építési Igazgatóság és a vasutársaságok építészeinek helyzete. Ezekről még kevesebbet tudunk, mint a céhesekről.

II. ÉPÍTÉSZEK

1. Az építész-gárda feltérképezése

A korszak építészeinek nagy részéről nem tudunk, s akiket ismerünk, ill. akiknek nevét tudjuk, azoknak működését – néhány kivételtől eltekintve – alig ismerjük, többnyire legfőbb életrajzi adataik is felkutatásra várnak. Bár az építészekre vonatkozó kutatás a korszak egészének kutatásával összefonódva is folyik, lehet és célszerű a mesterek önálló kutatása és abban bizonyos metodikus tagolás érvényesítése.

a) Első lépés lenne a korszak építészeinek felkutatása, listájuk összeállítása – természetesen nem maradéktalanul, ez az első lépésként nem is valósítható meg, hanem tulnyomó többségükben, ami már is nagy eredmény lenne. Ez a feltárás különféle képpé végzendő, aszerint hogy céhes mesterekről, vagy más működési kategóriában tevékenykedőkről van szó. Valamennyi kategóriában felhasználhatjuk a szakirodalom és a helytörténeti irodalom szórványos adatait. A céhes iparnál fő forrásunk, amennyiben fennmaradtak, az építő céhek mesterkönyvei lehetnek. Ezek hiányában ill. ezek kiegészítéséül a városi tanácsok és a központi hatóságok általános és iparügyi nyilvántartásai, kimutatásai szolgálhatnak. Hasznos források az egykoru nyomtatott iparcimjegyzékek, akár önállóan, akár kalendáriumokba, általános címjegyzékekbe foglalva. Sajnos ilyenekre korszakunk elején és kisebb városokban kevésbé számíthatunk. – Az Országos Építési Igazgatóság és a Vasutépítés gárdájának anyagát saját szervezetük levéltári anyagában kell megkeresnünk, esetleg találhatunk nyomtatott sematizmusokat is. A városi és megyei mérnökök, építészek felkutatása valószínűleg csak a megfelelő városi és megyei levéltárakban lehetséges. Mivel a városi és megyei mérnökök nagy része valószínűleg az Institutum Geometricumból került ki, hasznos forrás az intézet végzett növendékeinek listája, melyet a Műegyetem 1929-ben kiadott.

(Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József-Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, abszolutoriumot vagy oklevélhonosítást nyertek.) A fővárosi, egyházmegyei, szerzetesrendi szolgálatban működők neve a megfelelő családi stb. levéltárakból remélhető.

b) A mesternevek ismeretében megkezdhető – részben természetesen felkutatásukkal összekapcsolva végezhető – az építészek életrajzi adatainak kutatása: származás, születés, házasság, halálozás, társadalmi beágyazottság stb.: iskolázottság, mesterségbeli képzés, vándorlás, utazás, mesterré minősítés stb. Mindez legkönnyebben a céhes iparnál végezhető el, de fokozatosan ki kell terjeszteni minden kategóriára.

c) Ugyancsak az előzőekkel párhuzamosan is, de önállóan is kutatandó a mesterek építészeti tevékenysége: műveik jegyzékének – lehetőség szerinti – összeállítása, működésük jellegének (kivitelező-vállalkozó, csak-tervező, mind a kettő) megállapítása. Ez a kutatás erősen összefonódik az egyes művek feltárását célzó kutatással.

2. Az építő-struktúra

a) Az építészképzés és a hatásközvetítések utja. Vizsgálandó az építészképzés minden fajtája és fokozata. Itt részben intézménytörténeti kutatásokról van szó (pl. a piaristák „architectura civilis” oktatása, a városi rajziskolák, Institutum Geometricum, József Ipartanoda, külföldi akadémiák, polytechnikumok), részben az oktatás során felhasznált mintalapok, metszetsorozatok felkutatásáról. Ez utóbbinak a folyóiratokkal, mintakönyvekkel együtt az európai hatásközvetítésnek is fontos eszközei.

b) Az építő- és munkaszervezet formáinak s ezen belül az állandó strukturális változásoknak pontos ismerete igen fontos, és pedig nemcsak általánosságban, hanem az egyes mestereket, művek keletkezését érintő részletességgel. Itt is a céhes viszonyok ismerete a legfontosabb ez is van legjobban előkészítve ill. munkában általános céhtörténeti kutatásokkal – ezeket kell felhasználni, ill. céljainknak megfelelő önálló kutatásokkal kiegészíteni. Az építés egyéb területeinek feltárása kezdeti stádiumban van, így a korszak építéstörténeti kutatása sok tekintetben teljesen magára van utalva. E kutatások mégis igen fontosak. Bár a céhes építés dominál, az építés egyéb területei együttvéve jelentős volument képviselnek, s homályba maradásuk az összkép csonkaságát illetve torzulását eredményezi. Vizsgálandó végül az építés különböző területeinek egymáshoz való viszonya, harca, kölcsönös hatása, stb.

c) Feldolgozandó a műszaki közizgatás (országos, városi) alakulása, fejlődése, s az építészetre gyakorolt hatása.

III. A MŰVEK

1. Az egyes művek

Az építéstörténeti kutatás elsődleges tárgya az építészeti alkotás, s így a korszakra vonatkozó építéstörténeti kutatásnak is legelső feladata, hogy ezeket a műveket megismerje.

- a) A romantika korának építészeti művei, különösen a már elpusztultak, még egyáltalán nincsenek összegyűjtve, még provizórikus listába foglalva sem. Első feladat lenne tehát ilyen lista anyaggyűjtését megkezdeni. A meglevő épületek egy részéről a hivatalos műemlékjegyzékek, ill. részben a műemléki topográfiák tájékoztatnak. Az elpusztult, átalakított épületekről bizonyos mértékig tájékozódhatunk a helytörténeti, különösen a régebbi helytörténeti irodalomból.
- b) Bár a teljesség szempontjából a legcsekélyebb írott utalás is hasznos lehet, építészetileg értékelni mégis csak olyan műveket tudunk, melyek önmagukban, vagy ábrázolásban fennmaradtak. Fontos tehát az ábrázolások összegyűjtése: festmény, metszet, litográfia, könyvillusztráció, fénykép, stb.
- c) Az építési tervek felkutatása gazdagíthatja az elpusztult és ismeretlen művek listáját, ilyeneknek olykor egyetlen ábrázolása is, de nyilvánvaló az ezen túlmenő általános fontossága az építéstörténeti kutatás számára. Hogy csak egyet említsünk: gyakran a mesternévhez való kapcsolás egyetlen lehetőségét jelentí. Rendkívül fontos tehát a tervanyag módszeres feltárása, mely részben a városi és országos műszaki közigazgatás levéltári anyagában, részben a családi, egyházmegyei, szerzetesrendi, stb. levéltárakban ill. közgyűjteményekben található.
- d) Fontos lehet egyes, főleg nagyobb szabású művek keletkezésének egyéb adatait megismerni. Ezek kisebb részben előfordulhatnak a korabeli sajtóban, irodalomban, nagyobb részben inkább a tervekhez tartozó levéltári iratanyagban, országos és városi hatóságok műszaki, gazdasági, stb. irataiban, családi és egyéb levéltárakban. Feltétlenül-szükséges a nagyobb művek monografikus feldolgozása is.

2. A művek egymáshoz való viszonyításukban

Az építési ill. az építészet körébe vonható alkotások különböző szempontokból csoportosíthatók. E csoportosítások természetesen inkább a feldolgozás szempontjából jönnek számításba, de bizonyos szerepük már a kutatás stádiumában is van.

a) **Funkció-tipológia:** az emléktárgy rendezése és értékelése rendeltetés szerint (középület, kastély, templom, lakóház stb.) Ehhez kapcsolódva tárgyalhatók a műemlékvédelem kezdetei, a romantikus kertépítés, az ipari, műszaki épületek és összefoglalóan a korszak városépítészete mint funkcionális igények ki-elégítése. Valamennyi kategóriánál a korábbi helyzettől való eltérés vagy változatlanság, helyi hagyományok szerepe, később kifejlődő sajátosságok jelentkezése, stb. Ugyanigy ezek területi megoszlása az országban s összehasonlításuk az európai helyzettel.

b) **Szerkezet-tipológia:** hagyományos (tégla, vakolt, kő, fa, stb.) szerkezetek megoszlása, új szerkezeti gondolatok jelentkezése (öntöttvas alkalmazásának mértéke, módja), ezeknek a további fejlődés csirájaként való értékelése, stb. Ugyanigy mint az előző csoportnál, viszonyítás a korábbi korszakhoz, területi megoszlás, európai helyzettel való összehasonlítás.

c) **Forma-tipológia:** alaprajzi rendszerek, a térkialakítás módoszatai, homlokzattípusok, -rendszerek. Ez utóbbi elsősorban a követett stílusminták szerint tagolható (gotizáló, romanizáló, stb.), de szerepe van a közvetlen hatást gyakoroló irányzatoknak (müncheni, berlini, angolos gotika, stb.) is. Itt a helye a városképi

értékelésnek: környezetbe való illeszkedés, a korábbihoz viszonyított léptékazonosság vagy léptékváltás, stb. problémái. Összehasonlítások e szempontból az ország különböző területei közt valamint a hazai és az európai romantika közt.

IV. ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁK

1. Elviek: a klasszicizmus, romantika, historizmus, eklektika mibenléte, egymáshoz való viszonyuk, lényegi azonosságuk vagy különbözőségük problémája, a barokk és a modern közötti építészeti korszak összefüggő értelmezésének lehetősége, a másolás és az eredetiség problémája, egyetemes és nemzeti építészet problémája, lehetősége, stb.

2. Gyakorlatiak: a magyar romantika építészetének viszonya – egy idejűsége vagy eltolódása, stb. – a többi képzőművészeti műfajhoz, egyéb művészetekhez (irodalom, zene), szellemi területekhez, az európai és a magyar romantika építészetének összehasonlítása jelleg és színvonal szempontjából, alakultak-e ki az európaiától eltérő helyi sajátosságok; nemzeti építészeti törekvések mértéke, eredménye; ez összevetve korábbi kezdeményezésekkel (Schauff János magyar oszloprendje) és későbbi törekvésekkel (Lechner, stb.), a különböző korszakok nemzeti építészetre irányuló törekvéseinek diszkontinuitása, a magyar romantika építészetének összehasonlítása a szomszédos országokéval, mely országokat – mint Magyarországot is – a nagy nemzetközi stíluszáramlatok áthatottak ugyan, de inkább felvevői, esetleg továbbfejlesztői, mint originális kitermelői voltak a nagy korstílusoknak (vö.: Dercsényi: Középeurópai építészettörténet felé. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1964.).

KUTATÁSI TÉMÁK

A kutatás feladataiból következő kutatási témák sokaságából az alábbi válogatásban helyeztük a súlyt, melyek az építéstörténeti anyaghoz közvetlenebbül kapcsolódnak (építészek, művek). Még így is olyan mennyiséggel állunk szemben, melynek feldolgozása hosszú időt fog igénybe venni. Hiszen a Kutatócsoport tervében nem csak az építészet néhány évtizedének, hanem az egész magyar művészet történetének feldolgozásáról van szó.

A kutatási témák részletezése előtt az alábbi általános javaslatokat ill. megjegyzéseket tesszük.

a) Kivánatos, hogy a Kutatócsoport kísérje figyelemmel ill. támaszkodjék azokra a kutatásokra, melyeket más intézmények végeznek (OMF, VITUKI stb.). Esetleg egyeztetési, kooperálási munkáról is lehet szó. (A Dokumentációs Központban régebben elkészült a pesti Építési Bizottmány cédulázása, néhány évvel ezelőtt ugyanez elkészült a Fővárosi Levéltárban is, azzal a céllal, hogy mesternévre, építetőkre stb. mutatózott levéltári leltár készüljön belőle, mint a budai tervanyagról már 1965-ben meg is jelent!) Megjegyezzük, hogy a kutatási témák közt olyanokat is említettünk – az összefüggések miatt – melyek készülnek vagy készülhetnek máshol is.

b) Célszerűnek látszik a levéltári és gyűjteményi cédulázásban kevés, jól kiválasztott feladatra korlátozódni, egyébként pedig a monográfiákat, önálló feldolgozásokat szorgalmazni. Ezek egyike-másika egyetemi szakdolgozatnak is kiadható, de szinte mindegyiknél probléma, hogy a szükséges levéltári gyakorlattal a végzős hallgató általában nem rendelkezik. Elképzelhető az is, hogy a kevesebb levéltári kutatással készült szakdolgozatot később ezzel kiegészítve egyetemi doktori disszertációvá vagy monográfiává fejleszt ki készítője. A bibliográfiai témáknál elképzelhető könyvtárszakos hallgatóval vagy kutatóval való közreműködés.

c) Javaslatunkban a Kutatócsoportban folyó anyaggyűjtés meglevő rendjére voltunk tekintettel, azok így értelmezendők. Vagyis a levéltári cédulázás anyaga levéltári állagonként együtt marad és mestermév szerint van mutatózva, az irodalom cédulázása pedig mesternevek szerint gyűlik.

I. LEVÉLTÁRI, GYŪJTEMÉNYI ANYAG CÉDULÁZÁSA, REGESZTÁK KÉSZÍTÉSE

1. Önálló tervállagok cédulázása. A pesti Szépitő Bizottmány anyaga az 1840-es évekig fel van dolgozva, de éppen a romantika korának java anyaga hiányzik. A pesti Építő Bizottmány anyaga megvan, a Fővárosi Levéltár budai tervanyagát sokszorosított levéltári leltárban tették közzé. – Teljesen hiányzik a vidéki városok ilyen természetű anyagának feldolgozása. Ezek az állagok felkutatandók és cédulázandók. Az Országos Levéltár önálló tervgyűjteményének van levéltári leltára, de ez egyes tervlapokig nem részletezi az anyagot. Szükséges lenne ezt is cédulázni, korszakunkra vonatkozó terveket is tartalmaz. – Kivánatos lenne muzeumok és egyéb közgyűjtemények önálló tervállagainak ilyen feldolgozása (pl. Kiscelli Múzeum, Építészeti Múzeum, OMF, s az ország határain túl levők is, ha van rá lehetőség, pl. Rimaszombaton Miks Ferenc tervei, Temesváron Schmidt Antalé, stb.).

2. Nem önálló tervállagokban található tervek cédulázása. Ez történhet a levéltári anyag lapokénti teljes átnézésével (ilyet végez a VITUKI és használ le az OMF) vagy csak egy-egy, gyümölcsözőnek ígérkező állag (pl. gazdasági iratok) átnézésével. Ilyen jellegű munka ezideig csak az Országos Levéltár anyagában készült, ill. készül. A városi levéltárak is gyümölcsözőnek ígérkeznek ilyen kutatás számára, és pedig a gazdasági, mérnöki iratokon kívül az un. tanácsi iratok állagai.

3. Levéltári iratanyag cédulázása

Végrendeletek, hagyatéki inventáriumok.

Csődügyek.

Mesterfelvételi iratok: a helyi városi levéltárakban, a helytartósági levéltárban, céhkönyvek (mesterkönyvek).

Városok un. tanácsi iratai, esetleg tanácsülési jegyzőkönyvei.

Az Országos Széchenyi Könyvtár Aprónyomtatványtárának gyűjteményében levő gyászjelentések cédulázása. A múlt század közepétől kezdve van anyag. Módosítva kínálkozik a gyászjelentések fényképezése és a nagyítások mesterne-

venkénti rendezése, esetleg a Szentiványi-féle gyűjtésbe való helyezése. Intézmények anyakönyveinek feldolgozása: rajziskolák (amennyire fellelhetőek), felsőfokú oktatás, külföldi akadémiák, polytechnikumok (főleg a bécsi és a müncheni). Fleischer Gyulának a bécsi akadémia magyar növendékeiről készített gyűjtése megbízható, alapos munka, de néhány eltérés (Máltás Hugó, Kassalik Ferenc esetében) arra utal, hogy az anyakönyvek adatait célszerű az Akadémia egyéb iratanyagából teljessé tenni. A többi intézet anyaga feldolgozásra szorul (Somogyi Miklósé nem teljes és nem minden adatot tartalmaz a müncheni akadémiáról, a többi teljesen hiányzik. Vö. irodalomjegyzék).

Kívánatos lenne az ilyen gyűjtések eredményét jól használható kiadványokban közreadni. Akár sokszorosított formában, mint a Kutatócsoport egyes gyűjtéseit, akár nyomtatásban mint Zakariás G. Sándor pesti gyűjtésének egy részét.

II. BIBLIOGRÁFIÁK KÉSZÍTÉSE

Nem a romantika építészetének általános bibliográfiájára gondolunk, hanem egy-egy szűkebb kutatási területtel kapcsolatban szükséges kisebb bibliográfiák készítésére.

1. A cédulázandó (főleg egykoru) művek bibliográfiái, hogy ezek alapján módszeresen lehessen folytatni a már megkezdett cédulázási munkát: folyóiratok, napilapok könyvek

Adressbuch-ok, kalendáriumok, iparcimjegyzékek

2. Egykoru könyvtári állagok bibliográfiai feldolgozása: hagyatéki-, csőd- vagy egyéb, levéltárban őrzött inventáriumok alapján, könyvtári (régi) katalógusok, növekedési naplók, listák, ritkábban nyomtatott katalógusok (pl. az egeri liceum multszázadi nyomtatott katalógusa) alapján vagy egyben maradt egykoru könyvtári állagok alapján. Ez utóbbi azzal a haszonnal is jár, hogy ritka forrásmunkák lelőhelyét is feljegyezhetjük.

3. A korszak feldolgozásához szükséges kisebb tartalmi kiadványegységek bibliográfiai felmérése:

utleírások (hazaiak-külföldiek)

memoárok (kéziratosak is), naplók

hazai és külföldi építészeti tankönyvek, mintakönyvek, kiadványok

az európai építészeti folyóiratok.

Valamennyi kategóriában kívánatos a felvett művek gyűjteményi (könyvtári) lelőhelyét is feljegyezni!

III. KÖNYVEK, FOLYÓIRATOK CÉDULÁZÁSA

Az eddigi rendszerben folytatandó, módszeresen kiterjesztve a korszakunkat érintő feldolgozatlan művekre, ahogyan a bibliográfiákról szóló részben utaltunk rá.

IV. MONOGRÁFIÁK, ÖNÁLLÓ FELDOLGOZÁSOK

1. Építetők, közizlés, stb.

Utleírások, naplók, memoárok feldolgozása, hatásuk analizálása.

Széchenyi szerepe, hatása a romantikus építészet kialakulására.

Henzlmann és mások közvetlen vagy közvetett szerepe, hatása a romantikus építészet kialakulására.

Egyes építetető rétegek izlésváltozása, tanultsága, stb. szerepük a romantikus építészet kialakulásában.

2. Intézmények, testületek, szervezetek feldolgozása

Középiszkolák építészeti oktatása, (piaristák, architectura civilis, stb.)

Városi rajziskolák működése.

A hazai felsőfoku műszaki oktatás: Institutum Geometricum, József Ipartanoda, KK. Josef Polytechnikum

A külföldi akadémiák és polytechnikumok (főleg a bécsiek és a müncheniek) működésének szempontunkból való feldolgozása.

Az Országos Építési Igazgatóság.

A hazai vasutépítés.

A céhes építés.

A hadmérnökök építészeti-műszaki képzése.

A műszaki közigazgatás története: országos és helyi viszonylatban, a pesti, a budai, a soproni, a szegedi stb. Szépitő Bizottmány feldolgozása.

3. Építészek

Egy-egy területi egységnek vagy nagyobb városnak korszakunkban működő építészeiről áttekintés a mesterfelvételi iratok alapján (vö.: Komárik Dénes: Építész-képzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. „Építés-Építészettudomány” IV. 4. 1971.)

Építész monográfiák: Hild József romantikus munkásságát a róla írt monográfia csak vázlatosan kezeli, így ennek feldolgozása még szükséges. – Ybl Miklós romantikus munkásságát a róla írt monográfia sokkal részletesebben tárgyalja. Ybl azonban, noha a neoreneszánsz lett később igazi területe, Feszl mellett legjelentősebb romantikus építészünk, s igen gazdag romantikus működése idővel megkívánja a részletes, önálló feldolgozást. – Feszl Frigyes monográfiája (Vámos Ferentől) kéziratban készen áll, megjelenése egy-két éven belül várható. A műre vonatkozó bizonyos mértékű tájékozottság birtokában, valamint ismerve a szerző kisebb publikációiban közreadott véleményeit és adatait, azt kell mondanunk, hogy Feszl Frigyesről szóló, jelentőségének megfelelő, a vele kapcsolatos, nem csekély problémákat tisztázó monográfia a távolabbi jövő feladatai közé fog tartozni. – A kisebb mesterek közül monográfia vagy monográfikus írás jelent meg: Wéber Antal-ról, mely romantikus korszakát alig taglalja, Handler Ferdinándról vázlatos formában, Máltás Hugóról és Brein Ferenc pesti

működéséről. Kiegészítésre tehát itt is van szükség. – Minden egyéb építész monográfia teljesen hiányzik. Elsősorban feldolgozandó lenne: Wieser Ferenc, Pan József, Szkalnitzky Antal, Gerster Károly, Frey Lajos, Kauser Lipót, Zitterbarth Mátyás, valamint a kiemelkedőbb vidéki mesterek munkássága.

Külföldi építészek szereplése (Carl Roesner, Carl Zettl, Johann Petschnig, stb.).
A korszakunkban kezdő építésztársulatok feldolgozása, (Ybl-Pollack Ágoston, Feszli-Gerster-Kauser, Kauser-Frey, Hencz-Bergh, stb.).

4. Épületek, művek

Épületmonográfiák.

Egy-egy területi egység (inkább a városok) romantikus építészetének feldolgozása.
Épületfajták feldolgozása (pl.: romantikus kastélyok, színházak, templomok, zsinagógák, stb.).

Épített testületek, szervezetek, építkezéseinek feldolgozása, (vasutttársaságok, szerzetesrendek, püspökségek, stb.).

Ezek jelentősége részben abban rejlik, hogy nagy, olykor nem is összefüggő területen működő azonos mesterek munkásságára derül fény.

Az egykoru pályázatok feldolgozása, a közvélemény irántuk való érdeklődését is figyelemmel kísérve (a pesti Országháza, a pesti leégett német színház újjáépítése, az ideiglenes képviselőház, a Magyar Tudományos Akadémia pályázata, stb.).

A magyar műemlékvédelem kezdetei.

A romantika korának műemlékrestaurálásai.

A hazai romantikus kertépítés.

A korszak városrendezése, városfejlesztése.

BIBLIOGRÁFIA

Bibliográfiánk tájékoztató jellegű és semmilyen tekintetben nem tart igényt a teljességre. Áttekintést kíván nyújtani arról, hogy a romantika építészetének kutatása milyen mértékben foglalkoztatja a hazai szakirodalmat. Ennek megfelelően, néhány kivételtől eltekintve, csak az utóbbi évtizedek termését tartalmazza, ahogyan az érdeklődés is csak ebben az időszakban kezdett lassan e korszak felé fordulni. Egyáltalán nem szerepelnek az egykoru vagy közel egykoru publikációk, melyek a romantikus építészet kutatásának közvetlen forrásai, s nem a korszak feldolgozottságának jellemzői. Ezek java részének összegyűjtését különben is ezután kell majd a kutatásnak elvégeznie. Nem soroltuk fel az ismert hazai és külföldi művészeti és általános lexikonokat, valamint a műemléki (kis- és nagy-) topográfia kötetét sem, melyek a kutatásnak értékes támogatói, de nem speciálisan a romantika építészetével foglalkoznak. Hasonló megfontolásból mellőztük a kutatásnál egyébként nélkülözhetetlen általános helytörténeti munkákat. Ugyanígy nem törekedtünk – nem is törekedhettünk – minden mű, cikk, tanulmány említésére, melyek egy-egy, olykor nélkülözhetetlen, adatot tartalmaznak valamelyik romantikus épülettel vagy mesterrel kapcsolatban. Az általános művé-

szettörténeti munkákat, melyek természetszerűen csak igen rövid és vázlatos formában érintik romantikus építészetünket, nem szerepeltettük. Magyar építészet-történetből is csak Bierbauerét és Rados Jenőét vettük fel.

- BÁLINT SÁNDOR: Az építőművészeti klasszicizmus és romantika szegedi korszaka. „Tiszatáj” 1956. p. 272-279.
- BIBÓ ISTVÁN: Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben. „Építés-Építészettudomány” 1972. 1-2. szám.
- BIBÓ ISTVÁN: Pollack Mihály Országháza-terve. Bp. 1971. Kézirat a Magyar Építőművészek Szövetsége archívumában, megjelenése előkészületben a „Művészettörténeti Értesítő”-ben.
- BIERBAUER VIRGIL: A magyar építészet története. Bp. 1937.
- BIERBAUER VIRGIL: Pesti építőmesterek munkássága 1809-1847. Tanulmányok Budapest Multjából I. Bp. 1932.
- BORBIRÓ VIRGIL: Magyar nemzeti építőstílus-törekvések. „Építés-Építészet” 1950. p.623-633.
- BRENNER JÁNOS: Szombathely városépítés története a XIX. század második felétől az első világháborúig. „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények” 1959. p.131-189.
- BUDAY LAJOS: A magyar rajzoktatás 100 éve (1800-1900). A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1957. p.267-278.
- CSÁSZÁR LÁSZLÓ: Korai vasszerkezetű ipari épületek a magyar historizmus idején. „Építés-Építészettudomány” 1970. p.269-294.
- CZAGÁNY ISTVÁN: A pesti Vigadó épülettombje. „Építés-Építészettudomány” 1970. p.173-268.
- EMBER GYŐZŐ: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788-1867). „Levél-tári Közlemények” 1942/45, p.345-375.
- FEJŐS IMRE: A Nemzeti Múzeum tervezett loggiái. „Magyar Építőművészet” 1953. p.176-180.
- FLEISCHER GYULA: Magyarok a bécsi képzőművészeti Akadémián. Bp. 1935.
- FÜLEP LAJOS: Magyar művészet. Bp. 1923, újra kiadva: 1971. – A nemzeti és az egyetemes művészet problémájának részletes tárgyalása is.
- L. GÁL ÉVA: Építészeti emlékek a budai hegyekben. „Műemlékvédelem” 1971. p.28-34.
- GERŐ LÁSZLÓ: Építészetünk kialakulása a XIX. század második felében. „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények” 1964. p.247-264.
- HORLER MIKLOS: Buda építésze. In: Budapest műemlékei I. Bp. 1955. p.131-196. – Értékes adalékok a romantika építészetének tipológiájához.
- KISMATY-LECHNER JENŐ: Építőművészetünk a XIX. század második felében. Bp. 1945.
- KOMÁRIK DÉNES: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. „Építés-Építészettudomány” 1972. 1-2. szám. p.165-222.
- KOMÁRIK DÉNES: Építész-képzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. „Építés-Építészettudomány” 1971. 4. szám.
- KOMÁRIK DÉNES: Feszli Frigyes ismeretlen műve. „Művészettörténeti Értesítő” 1972. p. 244–248.

- KOMÁRIK DÉNES: Máltás Hugó, 1829–1922. "Építés- Építészettudomány" 1970. p. 111–171.
- KOVÁCS GYULA: Debrecen építészete a szabadságharc után. (Romantikus építészet), Debreceni Képes Kalendárium az 1943-ik esztendőre. p. 55–60.
- KUBINSZKY MIHÁLY: Romantikus magyar vasuti épületek. "Műemlékvédelem" 1959. p. 149–158.
- KUBINSZKY MIHÁLY: A XIX. és XX. század magyar építészetének periodizációja. "Építés- Építészettudomány" 1969. p. 119–130.
- LEVÁRDY FERENC: Henszlmann alkotó egyénisége. "Művészettörténeti Értesítő" 1969. p. 193–200.
- LYKA KÁROLY: Magyar művészet 1800–1850. Bp. é. n. (1944)³.
- LYKA KÁROLY: Nemzeti romantika. Bp. 1942.
- MAROSI, ERNŐ: Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichtsschreibung. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiniensis... Tomus VII. Bp. 1965. p. 43–78.
- MOLNÁR JÓZSEF: Budapest romantikus építőművészete. Bp. é. n. Kézirat. 1946-ban elfogadott doktori disszertáció.
- MÓRICZ BÉLA: A balatonszentgyörgyi Csillagvár, Kaposvár, 1960. – Rövidített változata: "Műemlékvédelem" 1960. p. 82–89.
- Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József-Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, abszultoriumot vagy oklevélhonosítást nyertek. Bp. 1929. – Az Institutum Geometricum végzettjeinek névsorát is tartalmazza.
- PREISICH GÁBOR: Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig. Bp. 1960.
- PEREHÁZY KÁROLY: Egy 100 éves építészeti tervpályázat (A régi pesti képviselőház 1861. évi pályázata). "Magyar Építőművészet" 1962. 1. szám p. 63–64.
- PEREHÁZY KÁROLY: Régi pesti képviselőház. Tanulmányok Budapest Multjából XV. Bp. 1963. p. 459–510.
- PEREHÁZY KÁROLY: Romantikus épületek restaurálása a pesti Belvárosban. "Műemlékvédelem" 1964. p. 92–99.
- POGÁNY FRIGYES–HORLER MIKLOS: A műemlékek nyilvántartása. Bp. 1953. (sokszorosítás) – Tipológiai vázlat, mely a romantikus építészetet is tárgyalja.
- RADOS JENŐ: Hild József, Pest nagy építőjének életműve. Bp. 1958.
- RADOS JENŐ: Magyar építészettörténet. Bp. 1961, 1971² (bővített).
- RÓNAI GYÖRGY: Gondolatok művésznevelésünk intézményesítésének centenáriumán. "Művészettörténeti Értesítő" 1971. p. 204–211.
- SCHNEIDER RÓBERT: A pesti kőmives- és kőfaragó czéh tagjai. A régi mesterkönyvek szerint. Budapesti építő mesterek, kőmives... VIII. évkönyve. Bp. 1912. p. 211–217.
- SCHNEIDER RÓBERT: Régi czéhtagok. Buda főváros czéhébe 1690-től 1865-ig az alábbi építő-, kőműves- és kőfaragó-mesterek működtek. A mesterkönyvekből kijegyezte Schneider Róbert. Budapesti építő mesterek... VI. évkönyve. Bp. 1910. p. 188–190.
- SÁPI LAJOS: A debreceni Csanak-ház. "Műemlékvédelem" 1968. p. 86–90.
- SÁPI LAJOS: A debreceni Csokonai Színház 100 éves története. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1965. Debrecen, 1966. p. 161–197.
- SCHOEN ARNOLD: Hermina főhercegnő budapesti emlékkápolnája. Bp. 1937.

- SCHOEN ARNOLD: Fővárosunk 1800–1873 között. Bp. 1948.
- SOMOGYI MIKLÓS: Magyarok a müncheni Képzőművészeti Akadémián 1824–1890. "Művészet" 1912. p. 178–188.
- SZABOLCSI HEDVIG: Magyarországi butorművészet a 18–19. század fordulóján. (Európai kapcsolatok és stíluskérdések). Bp. 1972. A korai gotizálással és az intézményes rajzoktatással kapcsolatos gazdag anyaggal.
- SZALAI IMRE: Pollack és Feszli. "Magyar Építőművészet" 1955. p. 376–380.
- TOMPOS ERNŐ: Handler Ferdinánd építész és családjának építész tagjai. "Soproni Szemle" 1962. p. 17–32.
- TOMPOS ERNŐ: Handler Ferdinánd vázlatkönyve. "Soproni Szemle" 1966. p. 259–266, 261.
- TOMPOS ERNŐ: Sopron romantikus épületei. "Művészettörténeti Értesítő" 1958. p. 177–189.
- TOMPOS ERNŐ: "A XIX. század építésze Sopronban" c. kiállítás. "Soproni Szemle" 1965. p. 280–283.
- TÖRÖK LÁSZLÓ: A historizmusok korának építésze Sopronban. "Soproni Szemle" 1968. p. 230–242.
- TÖRÖK LÁSZLÓ: Magyar építészet a historizmus korában. "Építés-Építészettudomány" 1969. p. 131–180.
- VÁMOS FERENC: Alexy Károly műve a Vigadón. "Művészettörténeti Értesítő" 1962. p. 265–274.
- VÁMOS FERENC: "Eklektika" – romantika – klasszicizmus. "Magyar Építőművészet" 1955. p. 187–188.
- VÁMOS FERENC: Az első pesti országháza tervezésének előkészületei (1835–1844). "Művészettörténeti Értesítő" 1963. p. 38–47.
- VÁMOS FERENC: Feszli Frigyes. – Kézirat, megjelenése előkészületben.
- VÁMOS FERENC: Feszli Frigyes és kora. "Magyar Művészet" 1925. p. 340–357, 403–432.
- VÁMOS FERENC: Hagyományok a máglyán. Bp. é. n. (1940). – Bőven foglalkozik a romantika korával is.
- VÁMOS FERENC: Magyar építésztörténet Quo vadis? "Magyar Építőművészet" 1955. p. 67–69.
- VÁMOS FERENC: A magyar romantika építészetéről. "Műemlékvédelem" 1965. p. 37–39.
- VÁMOS FERENC: A Nyugati pályaudvar történetéből. "Közlekedéstudományi Szemle" 1964. p. 358–362.
- VÁMOS FERENC: Széchenyi Budapestért. Új tér terve a Belvárosban 1842–46-ban. "Budapest" 1967. p. 36–37.
- VÁMOS FERENC: Az újabb magyar építészet periodizációjáról. Megjegyzések Zádor Anna... cikkéhez. "Századunk" 1968. p. 314–317.
- VÁMOS FERENC: A Vigadó vitájához. "Kortárs" 1958. p. 279–284.
- WINKLER GÁBOR: Sopron építésze a 19. században. "Soproni Szemle" 1968. p. 339–371.
- WINKLER GÁBOR: A soproni romantikus építészet. Sopron 1963. (kézirat).
- YBL ERVIN: A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán. Tanulmányok Budapest Multjából XI. Bp. 1965. p. 307–333.

- YBL ERVIN: Weber Antal. "Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények" 1957. p. 417-442.
- YBL ERVIN: Ybl Miklós. Bp. 1956.
- ZÁDOR ANNA: Henszlmann Imre építészetelmélete és a "gotizálás" kialakulása. "Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények" 1966. p. 207-228.
- ZÁDOR ANNA: A magyar művészettudomány történetének vázlata 1945-ig. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951. Bp. 1952. p. 9-40.
- ZÁDOR ANNA: A magyarországi klasszicizmus kialakulásának európai előzményei. "Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények" 1960. p. 297-321.
- ZÁDOR ANNA: Pollack Mihály, 1773-1855. Bp. 1960.
- ZÁDOR ANNA: A Pollack-kutatás néhány problémája. "Művészettörténeti Értesítő" 1955. p. 3-28.
- ZÁDOR ANNA: Az ujkori magyar művészet periodizációjának problémái. "Művészettörténeti Értesítő" 1967. p. 1-22.
- ZAKARIÁS G. SÁNDOR: Pesti építőmesterek munkássága 1850-1860. Művészettörténeti tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953. Bp. 1954. p. 555-605.
- ZELOVICH KORNÉL: A M. Kir. József műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története.